

Οι μεταπολεμικές δημογραφικές μας εξελίξεις

Βύρων Κοτζαμάνης, καθ. Δημογραφίας του Π.Θ, Δ/ντής του Εργαστηρίου Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων (ΕΔΚΑ)

Ο πληθυσμός

Ο συνολικός πληθυσμός της χώρας μας αυξάνεται απρόσκοπτα σε όλη την μεταπολεμική περίοδο, από 7,6 εκατομμύρια το 1951 σε 10,9 στην προ-τελευταία απογραφή (2001) και σε 11,3 το 2011 (ήτοι με βάση 100 το 1951, 144 το 2001 και 150 το 2011). Η ποσοστιαία αύξησή του είναι από τις υψηλότερες στις χώρες-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης των 15¹ κατά την διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου και για πρώτη φορά στην σύγχρονη ιστορία μας δεν οφείλεται στην προσάρτηση νέων εδαφών και πληθυσμών. Προκύπτει ως συνισταμένη του «παιγνίου» των τριών βασικών συντελεστών ανανέωσης του πληθυσμού, δηλαδή των γεννήσεων, των θανάτων και των μεταναστεύσεων (εισόδων και εξόδων)². Στην περίοδο όμως αυτή το ειδικό βάρος του φυσικού ισοζυγίου περιορίζεται προοδευτικά λόγω των έντονων μεταναστευτικών ρευμάτων: οι γεννήσεις υπερκαλύπτουν τους θανάτους στις τρεις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, συρρικνώνονται στη συνέχεια και σταθεροποιούνται την τελευταία δεκαετία γύρω στις 110.000 ετησίως³ ενώ αντιθέτως οι θάνατοι βαίνουν αυξανόμενοι εξ αιτίας της προοδευτικής γήρανσης του πληθυσμού μας. Το αποτέλεσμα της διαφοροποιημένης αυτής πορείας της γεννητικότητας και της θνησιμότητας είναι ορατό τις τελευταίες δεκαετίες, καθώς η όποια αύξηση του πληθυσμού μας μετά το 1980 ελάχιστα πλέον οφείλεται στο ισοζύγιο γεννήσεις – θάνατοι. Ο ρόλος των μεταναστευτικών κινήσεων και της θνησιμότητας δεν είναι προφανώς δευτερεύον, αν και συχνότατα, εξετάζοντας τις μεταβολές του πληθυσμού της χώρας μας, επικεντρωνόμαστε αποκλειστικά στην πορεία των γεννήσεων και αποσιωπούμε συνήθως την εξέλιξη των δύο άλλων παραμέτρων, με αποτέλεσμα να περνά απαρατήρητο ότι: α) οι 106.000 θάνατοι/έτος της περιόδου 2001-2010 (όσοι περίπου και την τελευταία προπολεμική πενταετία) προέρχονται από έναν πληθυσμό κατά 1,8 φορές πολυπληθέστερο από αυτόν της περιόδου 1935-1939, και β) στο μεταναστευτικό ισοζύγιο οφείλεται >95% της συνολικής προσμετρώμενης αύξησης του πληθυσμού της χώρας μας ανάμεσα στο 1991 και το 2010 (το ειδικό βάρος του φυσικού ισοζυγίου περιορίζεται στο <3%).

Θνησιμότητα, γεννητικότητα, γαμηλιότητα και γήρανση

Η θνησιμότητα στην χώρα μας έχει συρρικνωθεί σημαντικά στη μεταπολεμική περίοδο. Αφενός μεν η βρεφική θνησιμότητα από 55‰ το 1955 έχει περιορισθεί στο 4‰ το 2011, αφετέρου δε ο μέσος όρος ζωής αγγίζει τα 78 έτη για τους άνδρες και 83 για τις γυναίκες σήμερα έναντι 63 και 66 έτη αντίστοιχα στις αρχές της δεκαετίας του '50.

Η γεννητικότητα (γεννήσεις επί 1000 κατοίκων) ακολουθεί στην Ελλάδα φθίνουσα πορεία (όπως και στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες), ενώ ο συγχρονικός δείκτης γονιμότητας (μέσος αριθμός παιδιών/γυναίκα ετησίως) συρρικνώνεται μετά το 1980 για να σταθεροποιηθεί σε σχετικά χαμηλά επίπεδα μέχρι τις αρχές της τρέχουσας δεκαετίας και να αυξηθεί ελαφρώς τα τελευταία έτη). Πτώση της γεννητικότητας και της θνησιμότητας οδηγούν αναπόφευκτα (όπως και σε όλες τις ανεπτυγμένες χώρες του πλανήτη μας) στην προοδευτική γήρανση του πληθυσμού, με αποτέλεσμα το ποσοστό των 65 ετών και άνω να ανέλθει στο 19 % το 2011 (έναντι του 7% στις αρχές της δεκαετίας του 1950). Τέλος, όσον αφορά τη σύσταση και διάλυση των έγγαμων συμβιώσεων, που επηρεάζουν καθοριστικά τη γονιμότητα (στο βαθμό που οι εκτός γάμου γεννήσεις είναι ασήμαντες στη χώρα μας⁴), η Ελλάδα διαφοροποιείται προς το παρόν σημαντικά:

¹ Βλέπε ειδικότερα το τρίτο άρθρο στον ίδιο συλλογικό τόμο (*Οι δημογραφικές εξελίξεις στην ΕΕ15 και την Ελλάδα (1957-2009)*)

² Το μεταναστευτικό ισοζύγιο είχαν καθοριστικό ρόλο κατά την διάρκεια της τελευταίας πενήκονταετίας: από αρνητικά στις δύο πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, εξ αιτίας των σημαντικών μεταναστευτικών ρευμάτων, προς τις υπερατλαντικές χώρες αρχικά και προς την δυτική Ευρώπη μετέπειτα, μετατρέπονται στη συνέχεια σε θετικά (παλιννόστηση ελλήνων μεταναστών κυρίως κατά την δεκαετία του '80, εισροή οικονομικών μεταναστών και παλιννόστηση ομογενών τις δύο τελευταίες δεκαετίες).

³ Εκ των οποίων, ένα τμήμα, προέρχεται από αλλοδαπές μητέρες (Β. Κοτζαμάνης., Κ. Σοφιοπούλου, 2008)

⁴ 5,0% το 2007 έναντι 55% στην Σουηδία-μέγιστο- και άνω του 30% σε όλες τις χώρες- μέλη της ΕΕ προ της τελευταίας διεύρυνσης (της Ιταλίας εξαιρουμένης).

τα διαθέσιμα στοιχεία δεν επιτρέπουν την έκφραση ιδιαίτερων "ανησυχιών" για τον θεσμό του γάμου, αν και δεχόμαστε τους μακρινούς απόηχους της γενικευμένης του "κρίσης" στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο, όπου, οι έγγαμες συμβιώσεις, όλο και λιγότερες και ολοένα τελούμενες σε μεγαλύτερη ηλικία αποδεικνύονται όλο και πιο εύθραυστες. Εάν υπάρχει σύγκλιση στον τομέα αυτό, αφορά μόνον τους ρυθμούς σύστασης της οικογένειας. Έτσι, όπως και στην ΕΕ των 15, έτσι και στην Ελλάδα, τα νέα ζευγάρια συνάπτουν κάθε χρόνο κατά τι σε μεγαλύτερη ηλικία τον γάμο τους, ενώ οι ομάδες που διαφοροποιούνται σημαντικά από τα κυρίαρχα κοινωνικά πρότυπα (άγαμοι/ εκτός γάμου συμβιούντες χωρίς να νομιμοποιούν τελικά την σχέση τους, άτομα που διαλύουν τον γάμο τους χωρίς να συνάψουν νέο) παραμένουν "περιθωριακές", αν και προοδευτικά διευρυνόμενες, ιδίως στα μεγάλα αστικά κέντρα.

Εκ των προαναφερθέντων μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η χώρα μας δεν χαρακτηρίζεται από κάποια «ιδιαιτερότητα» και δεν αποτελεί εξαίρεση ανάμεσα στις ανεπτυγμένες χώρες του πλανήτη μας. Προφανώς, τείνουμε σε μια νέα δημογραφική "ισορροπία", όχι αναγκαστικά δυσμενέστερη αυτής των αρχών του αιώνα μας, που θα χαρακτηρίζεται κυρίως από: πλέον "ώριμο" πληθυσμό, με υψηλούς μέσους όρους ζωής, λιγότερο πρόωμη και έντονη γαμηλιότητα και γονιμότητα και έγγαμες συμβιώσεις κατά τι λιγότερο σταθερές σε σχέση με το παρελθόν. Οφείλουμε ταυτόχρονα όμως να υπενθυμίσουμε ότι, εάν για τα προαναφερθέντα είμαστε σε θέση να προβλέψουμε χωρίς ιδιαίτερο κίνδυνο το άμεσο μέλλον, υπάρχει μια σημαντική παράμετρος, που επηρεάζει σημαντικότερα τις δημογραφικές εξελίξεις η οποία μέχρι πρόσφατα υποτιμάτο: η μετανάστευση είναι ο αστάθμητος παράγοντας των επόμενων δεκαετιών, τόσο για την χώρα μας, όσο και για μια σειρά άλλων ευρωπαϊκών χωρών και μπορεί να ανατρέψει το προαναφερθέν σενάριο.

Πληθυσμιακές δομές και γήρανση

Η κατανομή του πληθυσμού ανά φύλο και ηλικία στην χώρα μας έχει αλλάξει σημαντικά στην διάρκεια του τελευταίου αιώνα, ιδιαίτερα δε στο δεύτερο μισό του. Η μετάβαση από τις υψηλές τιμές των δεικτών γεννητικότητας και θνησιμότητας (περίπου 50‰ και 40‰ αντίστοιχα) των αρχών του 20^{ου} αιώνα σε επίπεδα γύρω από το 10‰ στις αρχές του 2000 (μηδενισμός των φυσικών ισοζυγίων), συνοδεύτηκε από τη δημογραφική γήρανση (αύξηση του ειδικού βάρους των ηλικιωμένων) και αποτυπώνεται έντονα στις πληθυσμιακές πυραμίδες. Η μείωση της θνησιμότητας και ακολούθως η σταδιακή πτώση της γεννητικότητας αντικατοπτρίζονται τόσο στους απόλυτους αριθμούς των γεννήσεων και των θανάτων και στους αδρούς δείκτες (ποσοστά γεννητικότητας και θνησιμότητας) όσο και στις πληθυσμιακές πυραμίδες, καθώς από μια «κλασική» πυραμίδα ηλικιών με διευρυμένη βάση (υψηλό ποσοστό νέων) και συρρικνωμένη κεφαλή (χαμηλό ποσοστό ηλικιωμένων) περάσαμε προοδευτικά σε μια πυραμίδα που τείνει να λάβει την μορφή αμφορέα (περισσότερο γερασμένη, με αυξημένο το ποσοστό των ηλικιωμένων). Έτσι, ενώ η χώρα μας βρισκόταν στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ανάμεσα στις Ευρωπαϊκές χώρες με τον «νεανικότερο» πληθυσμό, στις αρχές του 21^{ου} κατατάσσεται ανάμεσα στις πλέον «γερασμένες» χώρες της ηπείρου μας⁵. Ειδικότερα, ενώ η πυραμίδα των αρχών του αιώνα ελάχιστα διέφερε από αυτήν των λιγότερο ανεπτυγμένων περιοχών του πλανήτη μας (περιοχών που βρίσκονται στα αρχικά στάδια της δημογραφικής μετάβασης), η πυραμίδα του 2001 ελάχιστα διαφοροποιείται εκείνης των πλέον ανεπτυγμένων χωρών, που, όπως και η χώρα μας, έχουν ολοκληρώσει την δημογραφική τους μετάβαση.

Οι επιπτώσεις των πρότερων αλλαγών αποτυπώνονται και στους δείκτες γήρανσης και αντικατάστασης. Ο δείκτης γήρανσης (αναλογών αριθμός απόμων άνω των 65 ετών ως προς 100 άτομα ηλικίας 0-14 ετών) αυξάνεται αργά αλλά σταθερά μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '30 (το 1850 αναλογούσαν 8 ηλικιωμένοι σε 100 νέους και το 1928 18), με επιταχυνόμενους δε ρυθμούς την περίοδο 1951-2011 (24 και 133 αντίστοιχα). Ο δείκτης αντικατάστασης (αναλογών αριθμός νέων 10-14 ετών σε κάθε άτομο 60-64 ετών) συρρικνώνεται σημαντικά, καθώς η πτωτική τάση της γεννητικότητας οδηγεί στη ταχύτερη μείωση του ειδικού βάρους των νέων. Αν επομένως η δημογραφία ήταν η μόνη παράμετρος στην αγορά εργασίας, η μείωση των τιμών του δείκτη

⁵ Β. Κοτζαμάνης., Κ. Σοφianoπούλου (2008β)

αντικατάστασης θα έπρεπε να διευκολύνει σημαντικά την είσοδο των νέων σε αυτήν (και κατ' επέκταση να οδηγήσει στη πτώση της ανεργίας τους), στο βαθμό που, ενώ στα μέσα της τρέχουσας δεκαετίας σε κάθε ηλικιωμένο που ετοιμάζεται να συνταξιοδοτηθεί αντιστοιχεί ένας μόνον νέος υποψήφιος για ένταξη στην αγορά εργασίας, πριν από μια πεντηκονταετία αντιστοιχούσαν 3,5.

Η πορεία των βασικών δημογραφικών συνιστωσών (γεννητικότητα/γονιμότητα, γαμηλιότητα, θνησιμότητα και μεταναστεύσεις)

Ο πληθυσμός μιας χώρας μπορεί να αυξάνεται, όπως προαναφέρθηκε, είτε με την υπεροχή των γεννήσεων έναντι των θανάτων, είτε με την εισροή μεταναστών. Η σημασία της γεννητικότητας στην εξέλιξη ενός πληθυσμού είναι προφανής καθώς η έντασή της σε συνδυασμό με αυτήν της θνησιμότητας (και της μετανάστευσης όταν ο πληθυσμός μας είναι ανοιχτός) προσδιορίζει την εξέλιξη του όγκου αλλά και της δομής του στην πορεία του χρόνου. Η Ελλάδα χαρακτηρίστηκε μέχρι τις αρχές του δεύτερου παγκοσμίου πολέμου από υψηλή γεννητικότητα και θνησιμότητα οι οποίες άφησαν σημαντικά πλεονάσματα. Τα ισοζύγια όμως αυτά, συρρικνώνονται ταχύτατα την τελευταία τριακονταετία του 20ου αιώνα, με αποτέλεσμα η διαφορά ανάμεσα στους δύο δείκτες (το πλεόνασμα που προστίθεται κατ' έτος στον πληθυσμό) να έχει πλέον μηδενισθεί τα τελευταία χρόνια, οι δε ανοδικές τάσεις της θνησιμότητας να οδηγούν προοδευτικά στην εμφάνιση ακόμη και αρνητικών τιμών μεταβολής, γεγονός που παρατηρείται και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Η μακρόσυρτη αυτή τάση συρρίκνωσης του φυσικού πλεονάσματος, στο βαθμό που από τη μια μεριά οι ελληνίδες περιορίζουν την γονιμότητά τους, από την άλλη, με την επερχόμενη γήρανση του πληθυσμού ο αριθμός των θανάτων τείνει να αυξηθεί, δεν αποτελεί φυσικά ελληνική ιδιαιτερότητα, αλλά χαρακτηρίζει όλες τις ανεπτυγμένες χώρες της ηπείρου μας, που έχουν περατώσει την δημογραφική τους μετάβαση⁶.

Η γονιμότητα και η γαμηλιότητα⁷

Τα ελλιπή δημογραφικά δεδομένα της πρώτης εκατονταετίας από τη σύσταση του ελληνικού κράτους δεν επιτρέπουν, όπως προαναφέρθηκε, τον υπολογισμό των ετησίων δεικτών γονιμότητας για την πρώτη αυτή περίοδο. Υποθέτουμε απλώς ότι η γονιμότητά μας ήταν αρκετά υψηλότερη κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα (5-6 παιδιά ανά γυναίκα) μη διαφοροποιούμενη από αυτή των γειτονικών μας βαλκανικών χωρών⁸. Η έντονη αυτή αναπαραγωγή πιθανότατα αρχίζει να συρρικνώνεται (σε εθνικό επίπεδο) στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου για να επιταχυνθεί στο πρώτο τέταρτο του 20ου αιώνα⁹. Οι πτωτικές αυτές τάσεις ανακόπτονται προσωρινά με την εγκατάσταση των προσφύγων στην χώρα μας,¹⁰ επιταχύνονται δε στη δεκαετία 1940-1950. Η πτώση αυτή θα ανακοπεί εν συνεχεία (η χώρα μας παρόλα αυτά δεν θα γνωρίσει μεταπολεμικά την έκρηξη των γεννήσεων -baby-boom- που σημάδεψε τις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες), για να συνεχισθεί με έντονους ρυθμούς την δεκαετία 1980-1990. Η Ελλάδα, επομένως, συγκρινόμενη με τις βόρειες και δυτικές χώρες της ηπείρου μας, έχοντας ξεκινήσει καθυστερημένα τη δημογραφική της μετάβαση, διατηρεί μέχρι και την τελευταία προπολεμική δεκαετία ένα μοντέλο σχετικά υψηλής γεννητικότητας.

Ειδικότερα, η **συγχρονική γονιμότητα** (εκφραζόμενη ως μέσος αριθμός παιδιών ανά γυναίκα ανά έτος ή ανά περίοδο), όπως φαίνεται και από τον πίνακα που ακολουθεί, έχει πλέον περιορισθεί σε 1,3-1,4 παιδιά/ γυναίκα, ενώ παρέμεινε για μια σχεδόν εικοσιπενταετία (1955-1980) σε επίπεδα που άφηναν να φανεί η εξασφάλιση (2,2-2,4 παιδιά) της ανανέωσης των γενεών. Η εικόνα αυτή όμως ήταν σε μεγάλο βαθμό παραπλανητική εφόσον οι υψηλές τιμές των ετήσιων δεικτών οφείλονταν σε αυτό που οι δημογράφοι αποκαλούν «αλλαγή στο ημερολόγιο της γονιμότητας» (στην πτώση δηλαδή της μέσης ηλικίας στην γέννηση των παιδιών). Έτσι, την πρώτη

⁶ Β. Κοτζαμάνης., Κ. Σοφianoπούλου (2008β).

⁷ Η γονιμότητα δηλώνει την αναπαραγωγική δραστηριότητα του γυναικείου πληθυσμού (ηλικίας συνήθως 15-49 ετών), ενώ η γεννητικότητα δίδει απλώς την συχνότητα ετησίως των γεννήσεων σε ένα πληθυσμό.

⁸ Υπουργείο Ανοικοδομήσεως (1947), Μ. Todorova (1999), Ο. Faron., J. Dupaquier., G. Siampos (1999).

⁹ Γ. Σιάμπος (1969).

¹⁰ Πιθανότατα ο συγχρονικός δείκτης γονιμότητας να έχει ανοδικές τάσεις μετά το 1925-28, κυμαινόμενος ανάμεσα στα 3-4 παιδιά ανά γυναίκα την τελευταία προπολεμική δεκαετία.-βλ. Α. Αβέρωφ (1939).

μεταπολεμική περίοδο (1955-1980) οι ελληνίδες των διαδοχικών γενεών, περιορίζοντας μερικώς την γονιμότητά τους, ταυτόχρονα τεκνοποιούν όλο και σε μικρότερη ηλικία (γύρω στα 29,5 τους χρόνια το 1955, στα 26 τους γύρω στο 1980). Οι πρωτικές αυτές τάσεις της μέσης ηλικίας τεκνογονίας ανατρέπονται στη συνέχεια: τα νέα ζευγάρια τείνουν να τεκνοποιήσουν σε όλο και μεγαλύτερες ηλικίες (γύρω στα 30 έτη σήμερα), συνεχίζοντας παράλληλα να περιορίζουν τον αριθμό των παιδιών που φέρνουν στον κόσμο. Στους δύο αυτούς παράγοντες (περισσότερο όμως στην αύξηση της μέσης ηλικίας τεκνογονίας) οφείλεται η κατάρρευση των δεικτών της περιόδου 1980-1995, η σχετική σταθεροποίησή τους το 1995-2001 και η μικρή άνοδός τους την τελευταία δεκαετία¹¹. Η χώρα μας, στο πεδίο αυτό, διαφοροποιείται των άλλων ευρωπαϊκών χωρών-μελών της Ε.Ε σε δύο σημεία: α) δεν γνώρισε την μεταπολεμική έξαρση των γεννήσεων και της συγχρονικής γονιμότητας (baby-boom) και β) η πτώση της συγχρονικής γονιμότητας, η οποία εμφανίζεται με σχετική υστέρηση (μετά το 1980), είναι ταχύτερη και οι τάσεις μερικής ανόρθωσής της μόλις εκδηλώνονται¹².

Η διαγενεακή γονιμότητα (η γονιμότητα δηλαδή των διαδοχικών γενεών), στο βαθμό που δεν επηρεάζεται από τη συγκυρία (όπως η ετήσια γονιμότητα), επιτρέπει την εξαγωγή ασφαλέστερων συμπερασμάτων για τις αναπαραγωγικές συμπεριφορές των ελληνίδων. Η ανασύσταση της αναπαραγωγικής διαδρομής των γενεών προσκρούει φυσικά στην προαναφερθείσα έλλειψη δεδομένων και το εγχείρημα είναι εφικτό μόνον για τις γενεές των γυναικών που γεννήθηκαν από το 1925 μέχρι το 1970, δηλαδή για τις γενεές που έχουν ολοκληρώσει τον αναπαραγωγικό τους κύκλο ή βρίσκονται στο τέλος του¹³. Διαπιστώνουμε, καταρχάς, ότι η γονιμότητα έχει ήδη ταχύτατα συρρικνωθεί ανάμεσα στις γενεές των τελευταίων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα (γύρω στα 5 παιδιά) και σε αυτές του μεσοπολέμου (μόλις 2,2 παιδιά), ενώ τα δεδομένα αποτυπώνουν παράλληλα την αργόσυρτη τάση για τη περαιτέρω μείωση του μέσου αριθμού παιδιών στις γυναίκες που γεννήθηκαν μετά το 1925, στο βαθμό που οι γενεές αυτές έφεραν στον κόσμο γύρω στα 2,2 παιδιά, ενώ οι νεότερές τους (αυτές που γεννήθηκαν γύρω στο 1967) απέκτησαν μόλις 1,65 παιδιά. Και οι μεν και οι δε, όμως, δεν εξασφαλίζουν την αναπλήρωσή τους¹⁴: με τις ισχύουσες μέχρι τα τέλη του εμφυλίου συνθήκης θνησιμότητας, για να αντικατασταθεί κάθε μητέρα από μια κόρη, απαιτούντο περισσότερα από 2,6-2,7 παιδιά/γυναίκα, ενώ στις νεότερες γενεές (1965-1970) χρειάζονται μόλις 2,1.

Οι πρότερες ανακατατάξεις στην γονιμότητα των ελληνίδων είναι φυσικά άμεσα συνδεδεμένες και με τις αλλαγές στα πρότυπα γαμηλιότητάς τους. Έτσι, διαπιστώνουμε ότι μετά από μια τριακονταετία έντονης και πρώιμης γαμηλιότητας (1955-1980) οι δείκτες πρώτων γάμων συρρικνώνονται, ενώ παράλληλα, η μέση ηλικία στον πρώτο πάντα γάμο ανέρχεται, ξεπερνώντας το 2011 τα 31 έτη για τους άνδρες και τα 29 έτη για τις γυναίκες (28,5 και 25 αντίστοιχα γύρω από το 1960)¹⁵. Αντιστοίχως, οι διαγενεακοί δείκτες γαμηλιότητας (πρώτοι γάμοι γυναικών στις γενεές), αφήνουν να φανεί η αύξηση της έντασης των πρώτων γάμων στις γυναίκες που γεννήθηκαν από το 1930 έως το 1955¹⁶ και η μείωσή της στις νεώτερες γενεές.

Η θνησιμότητα

Όπως και στις άλλες ανεπτυγμένες χώρες, έτσι και στην Ελλάδα η θνησιμότητα συρρικνώνεται απρόσκοπτα καθ' όλη τη διάρκεια του εικοστού αιώνα. Η δημιουργία των αποκαλούμενων πινάκων θνησιμότητας ή επιβίωσης,¹⁷ επιτρέπει τον υπολογισμό της προσδοκώμενης ζωής (αυτό που κοινά ονομάζουμε και «μέσο όρο ζωής»), δείκτη που καθιστά δυνατή τη σύγκριση των επιπέδων θνησιμότητας. Οι δημιουργηθέντες πίνακες αφήνουν να φανεί η απρόσκοπτη αύξηση

¹¹ Η μικρή άνοδος των τελευταίων ετών οφείλεται και στην γονιμότητα των αλλοδαπών, που σταθεροποιούμενοι στην χώρα μας, αρχίζουν να σχηματίζουν το επιθυμητό μέγεθος της οικογένειάς τους -Β. Κοτζαμάνης, Κ. Σοφianoπούλου (2008α).

¹² Β. Κοτζαμάνης, Κ. Σοφianoπούλου (2009).

¹³ Β. Κοτζαμάνης (1988), Β. Κοτζαμάνης, Κ. Σοφianoπούλου, op.cit.

¹⁴ Β. Κοτζαμάνης, Κ. Σοφianoπούλου, op. cit.

¹⁵ Ταυτόχρονα, ο αδρός δείκτης γαμηλιότητας (γάμοι ανά χίλιους κατοίκους), συρρικνώνεται (9% στις αρχές του 1960, 8% μια δεκαετία αργότερα και 5,0% τα τελευταία χρόνια).

¹⁶ Στις 100 γυναίκες που γεννήθηκαν το 1950-1955 μόνον 5 δεν θα παντρευτούν, ενώ σε 100 γυναίκες που γεννήθηκαν το 1970 οι 13 θα μείνουν άγαμες.

¹⁷ Οι πίνακες αυτοί δίδουν την «πιθανότητα» επιβίωσης στις διαδοχικές ηλικίες.

της προσδοκώμενης ζωής στη γέννηση παρόλη την αισθητή επιβράδυνση των κερδών σε έτη ζωής στη διάρκεια της τελευταίας εικοσαετίας. Είναι προφανές ότι οι ταχύτατοι αρχικά ρυθμοί μεταβολής οφείλονται κυρίως στην συρρίκνωση της βρεφικής θνησιμότητας (θάνατοι βρεφών επι 1000 γεννήσεων), ιδιαίτερα υψηλής (περίπου 130‰) σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα¹⁸. Έτσι το συνολικό κέρδος στην προσδοκώμενη ζωή στη γέννηση, ανάμεσα στο 1879 και το 2005 είναι εντυπωσιακό: +40,6 έτη (+113 %) για τους άνδρες και +43,8 έτη (+117%) για τις γυναίκες. Δυνάμειθα, ωστόσο, στη διάρκεια της υπερ-εκατονταετούς αυτής περιόδου, να διακρίνουμε δύο υπο-περιόδους: στη πρώτη (1879 - 1951) η μέση προσδοκώμενη ζωή αυξάνεται κατά 27,5 έτη για τους άνδρες και 29,2 έτη για τις γυναίκες (+76,5 και 78 % αντίστοιχα), ενώ στη διάρκεια της τελευταίας πεντηκονταετίας (1951 - 2005) η αύξηση επιβραδύνεται (κέρδη 13,1 ετών για τους άνδρες και 14,6 ετών για τις γυναίκες: +20,6 και 21,9% αντίστοιχα).

Ο υπολογισμός της προσδοκώμενης ζωής στις διαδοχικές ηλικίες μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε τη βελτίωση των προσδοκίων ζωής κατά ηλικιακή ομάδα. Η βελτίωση αυτή αφορά όλες τις ηλικιακές ομάδες (και για τα δύο φύλα), τα σημαντικότερα κέρδη, όμως, καταγράφονται στη γέννηση, στο βαθμό που η βρεφική θνησιμότητα συρρικνώνεται ταχύτατα, ιδιαίτερα δε στο πρώτο μισό του XX^{ου} αιώνα. Σταδιακά, όμως, στις δύο τελευταίες δεκαετίες, η αύξηση του μέσου όρου ζωής οφείλεται όλο και περισσότερο στη μείωση της θνησιμότητας (πτώση των πιθανοτήτων θανάτου) στις μεγάλες ηλικίες. Οι επιπτώσεις των τάσεων αυτών είναι προφανείς: αφενός μεν ο πληθυσμός μας θα συνεχίσει να γερνάει (γήρανση «εκ των άνω») εφόσον ζούμε όλο και περισσότερα χρόνια (η όποια δε υποχώρηση της γενικής θνησιμότητας θα οφείλεται κυρίως στη μείωση της γεροντικής θνησιμότητας), αφετέρου δε τα περιθώρια περαιτέρω αύξησης του μέσου όρου ζωής μας, εν απουσία συνταρακτικών αλλαγών τόσο στη βιολογία όσο και την γενετική, περιορίζονται σημαντικά.

Τα μεταναστευτικά ρεύματα από και προς την Ελλάδα

Κατά τη διάρκεια των δύο τελευταίων αιώνων η αποδημία των Ελλήνων εμφάνισε σημαντικές διακυμάνσεις. Ο ελλαδικός χώρος μέχρι και τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα τροφοδότησε επιλεκτικά τα αστικά κέντρα των βαλκανικών περιοχών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, την Πόλη, τα παράλια της Μ. Ασίας και την Αίγυπτο¹⁹. Η άνοδος των εθνικιστικών κινημάτων στα Βαλκάνια ανέκοψε τα ρεύματα αυτά, η έξοδος όμως προς το ασιατικό τμήμα του «μεγάλου ασθενούς» θα συνεχισθεί, αν και με μειωμένη ένταση, μέχρι τις παραμονές των βαλκανικών πολέμων. Η έλξη της παραπαίουσας Οθωμανικής αυτοκρατορίας περιορίζεται προοδευτικά στη συνέχεια και ένα νέο μαζικό κύμα φυγής αναπτύσσεται στα τέλη του 19^{ου} αιώνα από την παλαιά Ελλάδα, οδηγώντας σε ομαδική έξοδο νεαρά άτομα προερχόμενα κυρίως από τις αγροτικές περιοχές της κεντρικής και δυτικής Πελοποννήσου (περιοχές προσανατολισμένες στην καλλιέργεια της σταφίδας ή έμμεσα εξαρτώμενες από αυτή) προς τις ΗΠΑ, χώρα-χοάνη που θα απορροφήσει δεκάδες εκατομμύρια ατόμων από τις ευρωπαϊκές και ασιατικές χώρες²⁰. Η επιλεκτική αυτή αφαίμαξη δημογραφικά και γεωγραφικά²¹ ήταν σημαντική στο βαθμό που ανάμεσα στο 1888 και το 1919 η Ελλάδα των 2,5 εκατομμυρίων χάνει, στο πλέον αισιόδοξο σενάριο, το 15-20% περίπου του πληθυσμού της²². Η μαζική αυτή φυγή ανακόπτεται με την

¹⁸ Α. Αβέρωφ (1939), V. Valaoras (1936 και 1937), Β. Βαλαώρας (1984). Η εντυπωσιακή της μείωση μέχρι το 1951 (44‰ το έτος αυτό) επιτρέπει την γρήγορη αύξηση της προσδοκώμενης ζωής που ανέρχεται πλέον την ίδια χρονιά σε 63,5 και 66,7 έτη (άνδρες και γυναίκες αντίστοιχα). Ο δείκτης θα συνεχίσει την πτωτική του πορεία μέχρι και τις αρχές της τρέχουσας δεκαετίας, επιτρέποντας νέα κέρδη στον μέσο όρο ζωής, για να φθάσει τα τελευταία έτη σε ιδιαίτερα χαμηλά επίπεδα (5‰) που δεν αφήνουν περιθώρια για περαιτέρω μείωσή του.

¹⁹ Στην απογραφή των προξενικών αρχών του 1889 καταγράφονται 135,5 χιλ. Έλληνες υπήκοοι στο εξωτερικό, εκ των οποίων το 37% στο ευρωπαϊκό τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, το 32% στο ασιατικό, το 15,5% στην Αφρική (Αίγυπτο) και το 12,5% στην ανατολική Ευρώπη.

²⁰ Η μετανάστευση από την χώρα μας προς τις ΗΠΑ, ύστερη χρονικά, δεν συγκρίνεται φυσικά με αυτή της Ιρλανδίας, Ιταλίας και Πορτογαλίας. Η ένταση της εξόδου από τις χώρες αυτές είναι πολλαπλάσια της ελληνικής στο βαθμό που τα μέσα ετήσια ποσοστά εξόδου κυμαίνονται ανάμεσα στο 20 και 110‰ (μέγιστο 15‰ για τη χώρα μας το 1907).

²¹ Β. Kotzamanis (1987).

²² Την περίοδο 1888-1919 καταγράφονται 374,5 χιλ. έξοδοι (εκ των οποίων το 96% κατευθύνεται στις ΗΠΑ). Εννέα στους δέκα μετανάστες της περιόδου αυτής είναι άνδρες και το 90% ηλικίας 15-44 ετών. Η Πελοπόννησος, οι Κυκλάδες και περιορισμένος αριθμός νησιών (Ζάκυνθος, Κύθηρα, Κάρπαθος, Χάλκη, Σύμη, Κάλυμνος, Καστελόριζο κ.α.) αποτελούν τον βασικό τροφοδότη του πρώτου αυτού μεταναστευτικού ρεύματος, στο οποίο οι πεδινές περιοχές της Στερεάς Ελλάδας και της Θεσσαλίας ελάχιστα συμμετέχουν.

υιοθέτηση περιοριστικών μεταναστευτικών νόμων στις ΗΠΑ ενώ τα κενά που δημιουργεί θα υπερκαλυφθούν στη συνέχεια από τους πρόσφυγες της Μικρασιατικής Καταστροφής. Τις δύο μεσοπολεμικές δεκαετίες (μικρή παρένθεση στην μακρά μεταναστευτική πορεία της χώρας μας²³) θα ακολουθήσει μια δεύτερη περίοδος μαζικής εξόδου (1945-1977) με 1,3 εκατομμύρια περίπου μεταναστευτικές εξόδους («μόνιμοι μετανάστες»), ενώ εκτιμάται ότι η καθαρή μετανάστευση αφορά 650.000 άτομα. Οι μεταπολεμικοί μετανάστες κατευθύνονται αρχικά στις ΗΠΑ και τις άλλες υπερωκεάνιες χώρες (Καναδά και Αυστραλία), εν συνεχεία δε στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης (ιδιαίτερα στη Δυτική Γερμανία που απορροφά το 85% περίπου της ενδοευρωπαϊκής μετανάστευσης). Οι έξοδοι αυτές (27.000 ετησίως κατά μέσο όρο, με δύο αιχμές, το 1962-65 και το 1969-70) αφαιρούν το 1/3 περίπου του θετικού φυσικού ισοζυγίου (80.000 ετησίως), ενώ η εισροή ομογενών από την Αίγυπτο, την Τουρκία και τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης στη διάρκεια της ίδιας περιόδου θα μετριάσει απλώς τις αρνητικές επιδράσεις της νέας μαζικής φυγής. Η επιλεκτικότητα της μετανάστευσης είναι πολλαπλή²⁴: οι άνδρες αποτελούν το 65% του συνόλου και οι άγαμοι το 60%, η ομάδα 15-44 ετών το 80% (μέση ηλικία γύρω στα 27 έτη), οι μη ενεργοί το 45%, οι προερχόμενοι από αγροτικές και ημιαστικές περιοχές το 80%.

Η έξοδος ανακόπτεται προσωρινά στις αρχές του 1970, για να συνεχισθεί με ηπιότερους ρυθμούς μέχρι τα μέσα της επόμενης δεκαετίας²⁵. Ταυτόχρονα, αρχίζει και η μαζική παλιννόστηση των μεταναστών της προηγούμενης περιόδου: εκτιμάται ότι 630.000²⁶ άτομα επέστρεψαν στην χώρα μας ανάμεσα στο 1971 και το 1985 επιλέγοντας στην πλειοψηφία τους (70%) ως τόπο εγκατάστασης τα αστικά κέντρα (και δη -50%- τα δύο μεγαλύτερα εξ αυτών, το Π.Σ. Πρωτεύουσας και Θεσσαλονίκης) και 160.000 ακόμη την περίοδο 1985-1991. Η δεκαετία 1980-1990 είναι μια μεταβατική περίοδος καθώς η περιορισμένη πλέον μετανάστευση από την χώρα μας (κυρίως από τη Θράκη) συνυπάρχει αφενός μεν, με την παλιννόστηση τόσο των μεταναστών των προηγούμενων δεκαετιών, όσο και των ομογενών και των πολιτικών προσφύγων από την Σοβιετική Ένωση και τις άλλες χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού»²⁷, αφετέρου δε με την είσοδο ξένων εργαζομένων προερχόμενων αρχικά από ασιατικές και αφρικανικές χώρες, και από τις χώρες της ΕΣΣΔ στην συνέχεια. Τα πρότερα έντονα ρεύματα παλιννόστησης θα ατονήσουν την τελευταία εικοσαετία, ενώ αντιθέτως τα ρεύματα εισόδου θα εντατικοποιηθούν αρχικά μετά την κατάρρευση των καθεστώτων στην Αν. Ευρώπη (και ειδικότερα με τις διαδοχικές κρίσεις στην Αλβανία), και εν συνεχεία λόγω της μαζικής εισόδου ατόμων προερχομένων από τις χώρες της Ασίας και της Αφρικής, οδηγώντας στην χώρα μας σε μια πρώτη φάση οικονομικούς μετανάστες και «ομογενείς» από την γειτονική Αλβανία και την πρώην ΕΣΣΔ, σε μια δεύτερη φάση οικονομικούς μετανάστες –πολιτικούς πρόσφυγες από λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες.

²³ Ανάμεσα στο 1920 και το 1938 καταγράφονται 130.000 περίπου έξοδοι προς τις υπερπόντιες χώρες (ΗΠΑ, Καναδάς, Αυστραλία, Βραζιλία, Κούβα και Νοτιο-αφρικανική Ένωση μέχρι το 1924, οι προαναφερθείσες χώρες και όλες οι χώρες προορισμού εκτός των ευρωπαϊκών και των μεσογειακών μετά το 1925). Την επταετία 1932-1938 για την οποία διαθέτουμε πληρέστερα στατιστικά δεδομένα που αναφέρονται τόσο στις εισόδους όσο και στις εξόδους και δεν εμπεριέχουν τους τουρίστες, καταγράφονται 219,6 χιλιάδες έξοδοι (εκ των οποίων μόνον 22,2 προς τις υπερατλαντικές χώρες) και 146,7 χιλ. εισόδοι. Το συνολικό μεταναστευτικό ισοζύγιο της περιόδου αυτής, αρνητικό κατά 72,9 χιλιάδες οφείλεται κυρίως στην καθαρή μετανάστευση προς τις μεσογειακές χώρες (Αίγυπτο) και δευτερευόντως προς τις υπερωκεάνιες χώρες (το ισοζύγιο προς τις ευρωπαϊκές χώρες είναι θετικό, στο βαθμό που οι εισόδοι από αυτές υπερκαλύπτουν τις εξόδους)

²⁴ Β. Kotzamanis, οπ. cit.

²⁵ Τη δεκαετία αυτή έχουμε και την εμφάνιση δύο νέων φαινομένων. Αφενός μεν, με την ανάπτυξη των δραστηριοτήτων ελληνικών κατασκευαστικών εταιρειών στις πετρέλαιο-παραγωγικές χώρες (Σαουδική Αραβία, Λιβύη, Αλγερία, Κουβέιτ, Μπαχρέν), την ανάδειξη ενός νέου μεταναστευτικού ρεύματος, αφετέρου δε την εμφάνιση των πρώτων μη ευρωπαϊών μεταναστών στην χώρα μας (ασιατών και αφρικανών, άμεση συνέπεια της κρίσης στην εμπορική ναυτιλία και του παροπλισμού σημαντικού αριθμού πλοίων ελληνικής ιδιοκτησίας) και την ταυτόχρονη εμφάνιση των πρώτων ελλείψεων σε θέσεις εργασίας-βασικά στον τομέα των μεταλλείων-ορυχείων που συνοδεύονται και από τις πρώτες πιέσεις για την είσοδο ξένων ανειδίκευτων εργατών.

²⁶ Αποτελέσματα δειγματοληπτικής έρευνας που διεξήχθη το 1985-86. Από τους 630.000 παλιννοστούντες το 48% αποτελείται από γυναίκες και το 52% από άνδρες· οι 83 στους 100 έχουν ηλικία 15-64 ετών (οι κάτω των 15 αποτελούν το 13%, οι δε άνω των 65 ετών μόλις το 4,5%).

²⁷ Στην απογραφή του 1991 καταγράφονται 162.000 άτομα που διέμεναν στο εξωτερικό μια πενταετία πριν (τον Δεκέμβριο του 1985). Εξ αυτών το 67% προέρχεται από τις ευρωπαϊκές χώρες (20% από την πρώην ΟΔΓ και 15% από την Σοβιετική Ένωση), το 15% από την Βόρειο Αμερική, το 8% από την Ασία (το σύνολό τους σχεδόν από την Τουρκία), 5% από την Αφρική και 5% από την Ωκεανία. Η σύγκριση με τα δεδομένα της προηγούμενης απογραφής είναι ενδεικτική των επελθουσών αλλαγών. Το 1981 καταγράφονται 233.000 άτομα που διέμεναν στο εξωτερικό μια πενταετία πριν (τον Δεκέμβριο του 1975). Η κατανομή τους ανά περιοχή προέλευσης διαφέρει σημαντικά: το 65% προέρχεται από τις ευρωπαϊκές χώρες (43% από την πρώην ΟΔΓ και 4% από την Σοβιετική Ένωση), το 17% από την Βόρειο Αμερική, το 6% από την Ασία (εκ των οποίων 4 στους 10 από την Τουρκία), 5% από την Αφρική και 7% από την Ωκεανία.

Έτσι, η Ελλάδα προοδευτικά μεταβάλλεται από χώρα εξόδου σε χώρα εισόδου, γεγονός που επιβεβαιώνουν τα δεδομένα των τελευταίων απογραφών: Οι απογραφέντες ξένοι (άτομα με ξένη υπηκοότητα) ανέρχονται στην απογραφή του 1981 σε 180.000 άτομα (εκ των οποίων 63% από τις πλέον ανεπτυγμένες χώρες²⁸, αποτελώντας λιγότερο από το 2% του συνολικού πληθυσμού. Μια δεκαετία αργότερα, στην απογραφή του 1991, ο πληθυσμός τους δεν μεταβάλλεται σημαντικά, αν και οι προερχόμενοι από τις πλέον ανεπτυγμένες χώρες αποτελούν λιγότερο από το 50% του συνόλου. Στην προ-τελευταία απογραφή όμως ο αριθμός των αλλοδαπών υπερτετραπλασιάζεται, καθώς καταγράφονται >760.000 άτομα μη έχοντα την ελληνική υπηκοότητα (7% του πληθυσμού της χώρας μας που αγγίζει πλέον τα 11 εκ.)²⁹. Η κατανομή τους, ανά χώρα προέλευσης, διαφέρει ριζικά αυτής του 1981, στο βαθμό που το 75% προέρχεται από 8 πρώην σοσιαλιστικές χώρες και το 9% από το Ηνωμένο Βασίλειο, τη Γερμανία, την Κύπρο και τις ΗΠΑ-Αυστραλία. 54 στους 100 εργάζονται και το 59% εξ αυτών δηλώνει διάρκεια παραμονής στη χώρα μας μικρότερη των 5 ετών.

Με βάση τα προαναφερθέντα, η χώρα μας, στις αρχές της τρέχουσας δεκαετίας, ελάχιστα πλέον διαφοροποιείται των άλλων νοτιο-ευρωπαϊκών χωρών, όπως της Ιταλίας και της Ισπανίας, που από παραδοσιακές χώρες εξαγωγής μεταναστών μετατρέπονται, την τελευταία εικοσαετία, σε χώρες υποδοχής μεταναστών. Οι εισροές προς τις χώρες αυτές αυξήθηκαν με ταχείς ρυθμούς, προκαλούμενες αφενός μεν, από παράγοντες που οφείλονται περισσότερο στην οικονομική και πολιτική κρίση στις χώρες προέλευσης, συντηρούμενες δε, από τη ζήτηση σε εργατικό δυναμικό ενός άδηλου τομέα της οικονομίας που αναπαράγεται διευρυμένα. Οι μεταναστεύσεις αυτές, εν μέρει αόρατες λόγω της ανεπάρκειας του συστήματος στατιστικής παρατήρησης, καθίστανται εφικτές εξαιτίας (εκτός των άλλων) της απουσίας ενός σαφούς νομικού πλαισίου που να προσδιορίζει τους όρους εισόδου. Έτσι, ενώ στις χώρες της εκβιομηχανισμένης Ευρώπης, σε μια συγκυρία έντονης έλλειψης εργατικού δυναμικού, χρειάστηκαν δυο δεκαετίες για να διπλασιασθεί ο αριθμός των ξένων εργατών, στην Νότια Ευρώπη, με μια οικονομική συγκυρία σε ύφεση, το ξένο δυναμικό, αμελητέο στην αρχή, αυξάνεται ταχύτατα τόσο σε απόλυτες όσο και σε σχετικές τιμές. Η μετανάστευση αυτή, ελλείψει κατάλληλων κανονισμών, αντιμετωπίστηκε σε μια πρώτη φάση ως πρόβλημα δημόσιας τάξης, για να ληφθούν, στη συνέχεια, μέτρα ρύθμισης των εισόδων και της παραμονής, να συζητηθεί και να αποφασιστεί κατά πόσο ενδείκνυται η νομιμοποίηση των παράνομων ξένων εργατών, να ορισθεί ενδεχομένως μια πολιτική ενσωμάτωσης, να τεθεί το πρόβλημα των σχέσεων με τις χώρες προέλευσης των μεταναστών. Τα κύρια στάδια αυτού του νομικού οικοδομήματος σηματοδοτήθηκαν στην Ισπανία από το νόμο του 1985³⁰ και στην Ιταλία τον Δεκέμβριο 1989 – Φεβρουάριο 1990³¹, ενώ στην Ελλάδα η συνειδητοποίηση και η θέσπιση ενός νομικού πλαισίου είναι πιο όψιμες³².

Είναι προφανές ότι η πρόσφατη σχετικά μεταστροφή των μεταναστευτικών ρευμάτων στην χώρα μας είχε άμεσες συνέπειες και στις δημογραφικές μας εξελίξεις. Η μαζική είσοδος νέων κυρίως ατόμων, σε αναζήτηση εργασίας, συνέτεινε εκτός των άλλων στην επιβράδυνση της γήρανσης του πληθυσμού της Ελλάδας, στην αύξηση της γεννητικότητας και της γονιμότητας και στην τόνωση της δημογραφικής δυναμικότητάς του, καθώς στην αύξηση του αριθμού των αλλοδαπών

²⁸ Εκ των οποίων 65% από τις πλέον ανεπτυγμένες χώρες, και ειδικότερα 34% από τις χώρες της ΕΟΚ, 11% από την Κυπριακή Δημοκρατία, 14% από τις ΗΠΑ και 6,5% από την Αυστραλία και τον Καναδά

²⁹ Είναι προφανές ότι στην τελευταία απογραφή (όπως και στις προηγούμενες) δεν κατεγράφη το σύνολο των αλλοδαπών στην χώρα μας, τα δε ποσοστά «διαφυγής» διαφοροποιούνται ανά χώρα προέλευσης. Οι μετανάστες από τις ασιατικές και αφρικανικές χώρες είναι σαφώς υπο-εκτιμημένοι, και το αυτό ισχύει πιθανότατα -αν και σε μικρότερο βαθμό- για τους μετανάστες από ορισμένες πρώην σοσιαλιστικές χώρες, όπως η Πολωνία.

³⁰ –Ley de extranjería–. Ο νόμος αυτός θέτει τους όρους εισόδου και προβλέπει μια διαδικασία νομιμοποίησης των παράνομα εισερχομένων (που διεξήχθη το 1986-1987 και πιο πρόσφατα, το 1991) με βάση ένα πλέγμα μέτρων που αποφασίσθηκαν από τα Cortes και που καλύπτουν όλες τις πλευρές της μεταναστευτικής πολιτικής (από την είσοδο ως την ενσωμάτωση, συμπεριλαμβανομένης και μιας νέας επιχείρησης νομιμοποίησης το 1991-1992).

³¹ Κείμενο υιοθετηθέν μετά την επιχείρηση νομιμοποίησης του 1987-1988 που αποτελεί εφεξής το θετικό δίκαιο στον τομέα της μετανάστευσης.

³² Ο νόμος του 1991 που όριζε το καθεστώς της μετανάστευσης, εξέφραζε πριν απ' όλα μελήματα δημόσιας τάξης. Το θεσμικό πλαίσιο στην Ελλάδα συμπληρώνεται με δύο Π.Δ που εκδίδονται τον Νοέμβριο του 1997 προκειμένου να ρυθμισθούν ζητήματα που αφορούν την καταγραφή και την διαδικασία νομιμοποίησης των παράνομων μεταναστών και εν συνέχεια τους νόμους 2910 του 2001 και 3386 του 2005.

αποδίδεται σχεδόν αποκλειστικά η αύξηση του πληθυσμού μας ανάμεσα στο 1991 και το 2010³³. Η μαζική μετανάστευση στην μετά το 1990 περίοδο αποτελεί εκ των πραγμάτων μια από τις κύριες διακυβεύσεις της ελληνικής κοινωνίας (που τείνει να γίνει πολυ-πολιτισμική), αναδεικνυόμενη ως καθοριστικός παράγοντας των συντελούμενων και επερχόμενων δημογραφικών, οικονομικών και κοινωνικών αναδιαρθρώσεων. Η ανθρωπογεωγραφία των αλλοδαπών παρουσιάζει έτσι όλο και μεγαλύτερο ενδιαφέρον και επιβάλλει, εκτός των άλλων, την αποτύπωση σε όλα τα επίπεδα του πλήθους, του ειδικού βάρους, της σύνθεσης και των χαρακτηριστικών των αλλοδαπών (δημογραφικών, οικονομικών, κοινωνικών, πολιτισμικών), στο βαθμό που ισόποσα «μεγέθη» έχουν (ή αποκτούν) διαφορετικό ειδικό βάρος και συχνότατα διαφοροποιούνται «ποιοτικά». Ταυτόχρονα όμως, όλο και εντονότερο ενδιαφέρον θα παρουσιάζει στο μέλλον η αδύνατη προς το παρόν -λόγω της έλλειψης χρονολογικών σειρών και του προσφάτου χαρακτήρα της μετανάστευσης - διαχρονική εξέταση των μεταβολών στον χώρο στο βαθμό που τα συμπεράσματά της θα δώσουν σαφείς ενδείξεις για τις τάσεις και τις προοπτικές των εμπλεκόμενων, ένθεν και ένθεν, μερών.

Συμπεράσματα

Η χώρα μας, στο γύρισμα του αιώνα, κλείνει μια από τις σελίδες της δημογραφικής της ιστορίας. Έχει πλέον ολοκληρώσει **τη δημογραφική της μετάβαση** και τόσο οι πληθυσμιακές της δομές, όσο και η πορεία των βασικών δημογραφικών συνιστωσών ελάχιστα διαφέρουν από αυτές των πλέον ανεπτυγμένων χωρών του πλανήτη μας. Η Ελλάδα είναι μια χώρα υποδοχής μεταναστών, ο μέσος όρος ζωής είναι από τους υψηλότερους στην Ευρώπη και η γονιμότητά βρίσκεται στα ίδια επίπεδα με τις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, επίπεδα που δεν επιτρέπουν την αναπλήρωση των γενεών (και κατ'επέκταση, στην περίπτωση που δεν επανέλθει σε επίπεδα που να το επιτρέπουν, η όποια μελλοντική αύξηση του πληθυσμού θα είναι απόρροια θετικών μεταναστευτικών ισοζυγίων). Ταυτόχρονα, η Ελλάδα χαρακτηρίζεται από την ιδιαίτερα άνιση γεωγραφική κατανομή του πληθυσμού της (στον νομό Αττικής π.χ που καταλαμβάνει μόλις το 3% της επιφάνειας της χώρας συγκεντρώνονται το 2001 3,8 από τα 11 εκατομμύρια των κατοίκων της χώρας, ήτοι το 35% έναντι του 16% το 1940). Τέλος, όπως και οι άλλες ανεπτυγμένες χώρες του πλανήτη μας «γερνάει» και η δημογραφική αυτή γήρανση είναι μη αναστρέψιμη, στο βαθμό που όλο και περισσότερο θα οφείλεται στην αύξηση του μέσου όρου ζωής. Επομένως, η Ελλάδα αντιμετωπίζει **τρεις μείζονες δημογραφικές προκλήσεις**: την πληθυσμιακή ερήμωση ολόκληρων περιοχών, τη «διαχείριση» της δημογραφικής γήρανσης (τους τρόπους που θα βρει αφενός μεν για να επιβραδύνει τους ρυθμούς της, αφετέρου δε για να αξιοποιήσει το τεράστιο απόθεμα των ανθρωπίνων πόρων που αντιπροσωπεύουν τα ηλικιωμένα άτομα) και τέλος τη «διαχείριση» των μεταναστευτικών ρευμάτων, με την υιοθέτηση μεταναστευτικών πολιτικών που θα λαμβάνουν υπόψη το διεθνές και βαλκανικό περιβάλλον και θα επιτρέπουν παράλληλα την εκπλήρωση τόσο των δημογραφικών όσο και των κοινωνικο-οικονομικών της αναπτυξιακών στόχων.

---

³³ Για μια αναλυτική παρουσίαση και ανάλυση των δεδομένων για τους απογραφέντες αλλοδαπούς 2001 στην χώρα μας με έμφαση στην χωρική και δημογραφική διάσταση βλ. Β. Κοτζαμάνης κ.α (2006) ως και Β. Kotzamanis, Μ. Agorastakis & Σ. Alvanides (2006), Β. Kotzamanis & Μ. Piliadis (2006), Τ. Κακλαμάνη & Ε. Ανδρουλάκη (2006), Α. Kostaki και Β. Kotzamanis (2007), Α. Kostaki., Β. Kotzamanis., Μ. Agorastakis (2008).